

2 ньойлюїсгнЕ №ікі

ЗКІАОІЧІА: вТКиКТИКА, вЕМАМТУКА, FUNKCJA

К.філол. н., доц. Мясоедова С.В.

Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ВІДТІНКІВ СПОНУКАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ У СУЧАСНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Спонукальна модальність як багатоаспектне й неоднозначне мовне явище завжди привертала увагу дослідників. Особливий інтерес до цієї категорії, що спостерігається в мовознавчих працях останніх десятиріч, пояснюється увагою до суб'єктивних чинників у мові.

У російському мовознавстві характеристика спонукального значення і його відтінків представлена в ряді праць. Детальний опис спонукального значення знаходимо в «Русской грамматике». Спонукування трактується тут як «волевиявлення, спрямоване на здійснення чогось». Це може бути: 1) власне спонукування, яке конкретизується як вимога, прохання, порада, умовляння, благання; 2) спонукування в поєднанні з побажанням («я хочу, щоб»); 3) спонукування в поєднанні з необхідністю («повинно бути так, щоб»); 4) спонукування в поєднанні з припущенням, прийняттям чогось («згоден із тим, що [шоб]»). Значна роль у розрізненні спонукальних значень відводиться у цій граматиці інтонації: різні типи інтонаційних конструкцій (ІК) передають різноманітні відтінки волевиявлення - категоричне спонукування, пораду, запрошення і т. ін. [12, 113 - 114]. Апресян Ю.Д. визначає спонукальне значення висловлення через бажання мовця, щоб адресат виконав певну дію [1, 22]. З повідомленням про бажання мовця щодо виконання/невиконання дії слухачем пов'язуються спонукальні речення у «Типології імперативних конструкцій», видану за редакцією В.С.Храковського: «Спонукальними можна назвати позитивні/негативні речення, в яких виражається ідея прямої мовленнєвої каузації, що інтерпретується в такий спосіб: (не) бажаючи виконання дії Р, яка в момент мовлення І або не виконується, або виконується, Мовець (= Прескриптор) повідомляє Слухача (= Отримувача прескрипції), хто (не) повинен бути Агенсом Р (=Виконавцем прескрипції), і намагається каузувати (не) виконання Р саме фактом цього повідомлення» [16, 7]. Із цього визначення стає зрозумілим, що мета спонукального висловлення полягає в тому, щоб або змінити існуючу ситуацію, або зберегти її. У прагматиці для речень спонукальної модальності прийнятий термін «директивні мовленнєві акти» («директивні висловлення», «речення директивної іллокуції») на позначення висловлювань, мета яких — спонукування співрозмовника до певної поведінки

(О.І.Беляєва, О.В.Падучев^{^^}.Г.Почеццов, Ю.В.Сердечний]. У дослідженнях з цієї теми директивні висловлення описуються в певному прагматичному контексті, який складається з чотирьох основних елементів (мовець, слухач, час, місце) й багатьох додаткових (намір, бажання, права, офіційність, соціальні ролі комунікантів і т. ін.).

Якщо визначення спонукальності в працях різних дослідників за своєю суттю більш-менш збігаються, то питання про класифікацію відтінків спонукальних значень залишається суперечним. Теоретики функціональної граматики визнають наявність семантичних різновидів значення волевиявлення (наприклад, таких, як вимога, прохання, порада і т. ін.). Але той факт, що ці різновиди волевиявлення не мають спеціальних граматичних засобів свого вираження, підводить авторів до висновку, що «підстав для розрізнення окремих граматичних значень волевиявлення немає» [15, 203]. Можна було б вважати спеціальним граматичним засобом розрізнення відтінків спонукальних значень специфічну інтонацію висловлення. Але, як зазначають автори «Теорії функціональної граматики», кожна з ІК співвідноситься, як правило, більш ніж з одним значенням: ІК-2 передає вимогу, наказ, категоричне волевиявлення, ІК-1 - пораду, дозвіл, ІК-3 - прохання, пом'якшене волевиявлення, ІК-4 - повчання, офіційність вимоги, заборону, ІК-5 - урочистість, посилення вимоги, ІК-6 - підбадьорювання, піднесеність, ІК-7 - попередження. Крім того, семантичні інтерпретації спонукального значення не потребують граматичної маркировки, оскільки в кожному конкретному спонукальному мовленнєвому акті слухач, якщо він правильно співвідносить свою соціальну роль із соціальною роллю мовця, здатний однозначно конкретизувати волевиявлення, яке було висловлене мовцем [15, 203-204]. Автори праці «Семантика і типологія імператива» В.С.Храковський і О.П.Володін вважають, що імператив має тільки одне значення - пряме волевиявлення мовця щодо виконання дії, яку він називає, слухачем. Окремі ж значення імператива, такі, як наказ, прохання, інструкція, пропозиція, дозвіл, порада, відображають, на їхню думку, різні ситуації вимовляння імперативних висловлювань і являють собою «окремі семантичні інтерпретації єдиного семантичного значення» [17, 122-124].

М.Ф.Косилова, не перераховуючи всі можливі відтінки волевиявлення[^] все ж намагається їх систематизувати залежно від стосунків між учасниками імперативного спілкування (тобто між мовцем й адресатом) та їхнього ставлення до дії. Так, якщо адресат підвладний мовцеві, то, залежно від бажання комунікантів відносно виконання/невиконання дії адресатом, висловлення здатне набувати значень наказу, настійної вимоги, дозволу (заборони), згоди (відмови). Якщо учасники ситуації не залежать один від одного, то з урахуванням ставлення мовця й адресата до виконання дії може мати місце заклик, прохання, згода, порада, припущення, попередження, переконання. За умов залежності мовця від волі адресата спонукальне висловлення може бути або проханням, або благанням [8, 53]. Є.Г.Беляєва, описуючи висловлення спонукальної

модальності в термінах прагматики, наголошує на залежності інтерпретації директивів від таких ознак, як пріоритетність/непріоритетність позиції мовця, облігаторність/необлігаторність каузованої дії, бенефактивність дії для одного з комунікантів. Залежно від комбінації цих ознак висловлення може трактуватися або як прескреіггив (наказ, пригасання), або як суггестив (порада, пропозиція), або як реквестив (прохання, благання) [2, 10-11].

Вивченню модальності спонукання приділялася увага й у дослідженнях українських мовознавців. Категорія спонукання аналізувалася в морфологічних працях **ш** у контексті вивчення способів форм, а також в синтаксичних описах - при визначенні типів речень за метою висловлювання. Так, у синтаксичних дослідженнях української мови наказовість розглядається як спонукання адресата мовлення до виконання певної дії, як реакції на наказ, прохання, вимогу тощо [13, 20], як волевиявлення мовця щодо виконання/невиконання названої дії [7, 44], як різновиди волевиявлення: наказ, вимогу, заклик, побажання, прохання, пораду, дозвіл [4, 145]. Л.О.Кадошцева, спираючись на таку ознаку спонукальної модальності, як ірреальність дії, характеризує спонукальність як «вимогу дії, що забезпечувала б реальність позначуваного реченням явища» [14, 134]. Р.М.Новичкова називає ірреальну дію, «яка, за задумом мовця, повинна бути здійснена співрозмовником», гіпотетичною [9, 69]. СХД Пономарів вважає спонукальними речення, в яких висловлюється «спонукання до дії, до співучасті, або вони закликають до чогось» [11, 41]. М.У.Каранська в описі речень спонукального типу акцентує увагу на характері відношень мовця й адресата, а саме волевих стосунках: мовець спонукає щось робити або не робити, тоді як адресат має здійснювати визначене [6, 17]. Автор досить детально описує різновиди спонукальних значень. Виявлено 11 інтерпретацій спонукальних значень (порада, прохання, запрошення, дозвіл, вимога, розпорядження, наказ, застереження, заборона, заклик, благання) і чотири їхні відтінки, які поєднують більше, ніж одне значення (порада й заохочення, прохання з порадою й бажанням, прохання з вимогою, накази-заповіді, громадянські заклики). А.П.Загнітко розглядає спонукальність у межах певної імперативної ситуації й вважає, що імперативність визначається «реальними умовами, в яких наявні причини, що каузують наказовий акт і очікуваний його появою результат, вони спрямовані на досягнення цього результату» [13, 203]. О.С.Шевчук аналізує різні відтінки спонукального значення в контексті семантичних можливостей граматичних форм способу дієслова. Так, дієслова наказового способу за допомогою відповідної інтонації здатні передавати прохання, запрошення, побажання, пораду, застереження, повчання, наказ, погрозу, дозвіл [19, 45-46]. Форми умовного способу «можуть набувати значень, характерних для наказового» і виражати пораду (яка, залежно від контексту, від лексичного значення компонентів висловлення, від ситуації мовлення має різне експресивне забарвлення, наприклад, виражає пораду в поважній формі, чи глузливе зауваження, чи наказ з відтінком згрубілості), прохання, бажану дію, запрошення, категоричну вимогу, прохання бажану дію, запрошення, категоричну вимогу.

дозвіл, пом'якшений наказ, дорікання, пропозицію, застереження [19, 43-44]. Різні відтінки волевиявлення (благання, заборону, заклик, наказ, прохання) часто виражаються формою 1 особи дієслів теперішнього часу, таких, як **бажати, хотіти, благати, забороняти, закликати** та ін. [19, 40]. Спонукальна інтонація вважається дослідниками необхідною ознакою спонукальних речень (Л.А. Булаховський, І.Р. Вихованець, Л.О. Кадомцева, Т.Кф Корольова, Р.М. Новичкова, О.Д. Пономарів та ін.).

Першим комплексним аналізом категорії спонукування в сучасній українській мові була дисертація ЛВ.Бережан [3]. На основі вивчення значного фактичного матеріалу, узятого ЛВ.Бережан із творів українських письменників 19-20 століття й з усного розмовного мовлення, було уточнено лінгвальний статус спонукальної модальності, виявлені семантичні моделі категорії спонукальності й описані структурні типи та регулярні реалізації спонукальних конструкцій. Спонукальна модальність розглядається автором як «один з варіантів комунікативної діяльності, яка реалізується у відповідній конситуації мовлення, передбачає автора повідомлення про ситуацію спонукування, безпосереднього суб'єкта (адресанта) спонукальної дії та адресата спонукування» [3, 3]. Л.В.Бережан виділяє 12 семантичних моделей категорії спонукування, які охоплюють 3 основні вияви волюнтаристичних відношень за інтенсивністю: категоричне спонукування (імператив, директив, ветатив), пом'якшене спонукування (прохібітив, оптатив, пермісив, когсфатив, дезидератив), нейтральне спонукування (рекомендатив, риквестив, юсив, дебітив). У дисертації розглянуто прямоспонукальні синтаксичні конструкції, які передбачають наявність мовця (адресанта спонукування) і співрозмовника (адресата спонукування), і непрямоспонукальні, у яких співрозмовник виступає не адресатом спонукування, а інформатором повідомлення про предмет спонукування третій особі. Також описано конструкції зі спеціалізованими формами й неспеціалізованими формами вираження спонукування.

Реченням спонукальної модальності присвячено також дисертацію Н.В.Швидкої «Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції». Модальне значення спонукальності у дисертації визначене як таке, що становить «адресовану співрозмовникові чи групі співрозмовників вимогу такої дії чи поведінки, яка б забезпечила відповідність між основним змістом спонукального речення й дійсністю» [18, III]. У роботі аналізується дев'ять різновидів імперативних речень, які виражають: 1) вимогу, 2) наказ, 3) заборону, 4) прохання, 5) благання, 6) пропозицію, 7) пораду, 8) рекомендацію, 9) застереження.

Праці Л.В.Бережан і Н.І.Швидкої мають значення в розробці спонукальності як лексико-синтаксичної категорії. Однак, оцінюючи їх місце в розширенні наших уявлень про спонукування, не можна не відзначити, що повний перелік відтінків спонукального значення та їхній системний опис відсутні. Це пояснюється тим, що не існує (і, мабуть, не може існувати) граматичних або лексичних критеріїв розмежування семантичних інтерпретацій спонукального значення. Виняток ста-

новлять дієслова-перформативи на зразок *прошу, вимагаю, наказую* і т. ін., які входять до невеликої за складом групи засобів, що виражають цю мовну категорію, й обмежені в своєму функціонуванні. О.В. Бондарко вважає, що різні інтерпретації спонукання навіть не потребують граматичної маркировки, оскільки в кожному конкретному мовленнєвому акті слухач, якщо він правильно співвідносить свою соціальну роль із соціальною роллю мовця, здатний однозначно конкретизувати волевиявлення, яке було висловлене мовцем [15, 187]. На думку О. В. Падучевої, «висловлення без експліцитного перформативу часто мають неоднозначну іллокутавну функцію. Правильне розуміння іллокутивної функції висловлення іноді майже в невлесимий спосіб визначається ситуацією» [10, 45]. До того ж висловлення часто містить у собі більше, ніж один різновид спонукального значення (наприклад: порада й заохочення, прохання з порадою й бажанням, прохання з вимогою й т. ін.). Спонукальний ефект часто досягається сукупністю спонукальних висловлень, що поєднуються в складному або комплексному мовленнєвому акті, «усередині якого одні компоненти створюють умови для успішного виконання інших» [5, 114].

У контексті цих міркувань стає цілком зрозумілим, що детальне дослідження семантичної організації непрямих спонукальних висловлень неможливе без звернення до методу компонентного аналізу, тобто до аналізу тих сем, комбінування й актуалізація яких у висловленні сприяє творенню того чи іншого відтінку спонукання.

Вихідним у компонентному аналізі спонукання є положення про те, що спонукальна модальність являє собою різновид так званої «модальності здійснення». Річ у тім, що відображуваний у спонукальному висловленні стан речей - завжди ірреальний, його лише належить втілити в життя. На основі відображення певного стану речей як ірреального формується «велике коло модальних значень, смисл яких полягає у вказівці на поворот від ірреальності до реальності», тобто в здійсненні цього стану речей. Це й становить зміст «модальності здійснення», типовим виявом якої є спонукання. Обов'язковим компонентом у структурі «модальності здійснення» Т.В. Шмельова вважає «ірреальність» і «волюнтативність». Крім цих основних компонентів, у ній також містяться семи «можливість», «необхідність», «категоричність» тощо. Такий компонентний склад властивий і спонуканню як різновиду «модальності здійснення».

Йк згадувалося, значення спонукального висловлення, а відтак, і компонентний склад спонукання, формуються завдяки складній взаємодії позамовних чинників. Це, передусім, намір, інтенція мовця, тобто те, чого він хоче досягти своїм висловленням від співрозмовника, якої поведінки він очікує від слухача. Велике значення має характер стосунків співрозмовників, такі їхні ознаки, як рівність/нерівність за соціальною роллю, віком і т. ін., тобто ознаки, що зумовлюють домінуючу позицію одного з комунікантів і залежність від нього іншого. Релевантним є також те, хто з учасників ситуації - мовець чи слухач *щ* зацікавлений у виконанні дії.

Існують різні за характером ситуації спілкування, риси яких можуть суттєво впливати на значення спонукального висловлення й надавати йому певного звучання. Тому вивчення механізмів формування того чи іншого різновиду спонукального значення передбачав врахування цих позамовних чинників.

Під час семантичного аналізу спонукальних висловлень були виділені основні компогенти, які, комбінуючись, визначають характер їхньої Семантики. Обов'язковими і безальтернативними для цих висловлень є такі два модальних значення, як ірреальність і волюнтативність.

Ірреальність характеризує певний стан речей як такий, що існує не в дійсності, а тільки в мисленні. Волюнтативність розглядається як вказівка на волю людини, спрямовану на виконання дії.

Ірреальності спонукального висловлення відповідає формування в його змісті окремих суб'єктивно-модальних значень, передусім значення можливості/неможливості, бажаності/небажаності, необхідності або відсутності такої необхідності. У висловленні виражається один із двох альтернативних варіантів кожного з цих значень, закріплений у відповідних групах лексем української мови. Однак їхнє вираження в структурі непрямих висловлень не обмежене лексичними засобами мови. /1

Бажаність виявляє себе в спонукальних висловленнях як потреба, відповідність бажанням, інтересам мовця або слухача. Можливість - як умова чи засіб, необхідні для здійснення чогось. Необхідність — як вимушеність спонукуваної дії, потреба в ній, її обов'язковість.

З окремими з цих різновидів спонукально-модального значення пов'язане вираження певних відтінків спонукального значення: прохання, поради, вимоги тощо. При цьому кожне з цих значень взаємодіє з оцінним: спираючись на оцінку певної дії або стану речей, мовець може переконати в її необхідності, довести її можливість і бажаність. Оцінні семи виявляють свою значущість при вираженні таких різновидів спонукування, як, наприклад, прохання, порада, інструкція.

Важливим для формування різновидів спонукального значення є також такий семантичний компонент, як вказівка на категоричність/некатегоричність спонукування. Категоричним визнається те, що не припускає заперечень й інших тлумачень, крім тих, що належать мовцеві.

Для окремих різновидів спонукування важить також наявність у його компонентному складі семи авторизації: посилення на авторитетне] джерело інформації, у тому числі оцінок, що надає переконливості порадам, застереженням (превентивним судженням), заборонам (прохібтивам).

Функціонуванню спонукування як модальності здійснення сприяє вираження невпевненості, навіть сумніву в можливості реалізації дії. У зв'язку з цим у компонентному складі спонукування можлива сема персуазивності. Вона вносить у значення висловлення сумнівність відображуваного в ньому стану речей, невизначеності щодо його реалізації, уявлення про нього як лише можливий.

Разом із тим семантична структура спонукального висловлення значно складніша, ніж сукупність згаданих компонентів. Річ у тім, що, висловлюючи спонукання, мовець виражає саме свою волю щодо виконання дії слухачем, а інтереси мовця й слухача далеко не завжди збігаються. Тому для реалізації своїх планів мовець повинен довести доцільність, необхідність або бажаність виконання дії, нагадати про сприятливі/несприятливі наслідки її виконання/невиконання та т. ін., тобто мотивувати своє спонукання.

Мовець може підсилювати інформативний зміст висловлення додатковим повідомленням, значущим для слухача як потенційного виконавця дії. Оцінюючи відображувану об'єктивну дійсність - як позитивно, так і негативно - мовець більш переконливо мотивує поведінку слухача, на основі чого формуються такі мовленнєві дії, як докір, звинувачення, застереження, погроза, підбурювання, спокушення. Також необхідно зазначити значущість контексту у відображенні характеристик мовленнєвої ситуації, які забезпечують необхідну мотивацію спонукуваної дії. Саме знання ситуації дозволяє слухачеві сприйняти мотиваційний потенціал висловлення, а отже, і його спонукальну силу. Виявлено важливу роль у цьому фонових знань, які забезпечують адекватне сприйняття закладеного у висловленні комунікативного наміру мовця.

Література

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. - М.: Наука, 1974. - 367 с
2. Беляева Е.И. Прагматика модальности // **Функциональные, типологические и лингводидактические аспекты исследования модальности** (тез. докладов конференции). - Иркутск, 1990. - с. 10-11.
3. Бережан Л.В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові: Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол наук. - Чернівці, 1990. - 16 с.
4. Вихованець Л.Р. **Грамматика української мови. Синтаксис**. - К.: Либідь, 1993. - 368 с.
5. Дейк ТА ван. **Язык. Познание. Коммуникация**. - М.: Прогресс, 1989. - 227 с.
6. Каранська М.У, **Синтаксис сучасної української літературної мови**. - К.: Либідь, 1995.
7. Кондзеля О.С., Функціонування засобів спонукальності у російському мовленні // Мовознавство, 1981. - М4. - С.44 - 49.
8. Косилова М.Ф. К вопросу о побудительных предложениях // Вестник Московского университета. - М., 1962. - №4. - с.48-56.
9. Новичкова Р.М. Про контактоспрямоване функціонування імперативних форм // Мовознавство. - 1977. - №3. - с. 69-71.
10. Падучева Е.В. Актуализация предложения в составе речевого акта // Формальное представление лингвистической информации. — Новосибирск: ВЦ СО АН СССР, 1982. - С. 38-63.
11. Пономарів О.Д. Сучасна українська мова. **Синтаксис**. - К.: Либідь, 1994.
12. Русская грамматика. - М.: Наука, 1980. - Т.2, - 709 с.

13. Синтаксис словосполучення і простого речення /""За ред. М.А.Жовтобрюха. - К.: Наукова думка, 1975.
14. Сучасна українська літературна мова: •-Синтаксис/ За заг. ред. І.К.Білодіда. - К.: Наукова думка, 1972.-515с. .... V,... ^йша
15. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность /Под ред. А.В.Бондарко. - Л.: Наука, 1990. "Ш '.-!••;>. "Щ
16. Типология императивных конструкций / Ответств. ред. Храковский В.С.-Санкт-Петербург: Наука, 1992.-300 с. "...>.-МЯ
17. Храковский В.С, Володин А.П. Семантика и-типология императива. - Л.: Наука, 1986.-272 с. < MSII
18. Швидка Н.В. Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук. — Харків, 1998. — 18 с. чі
19. Шевчук О.С. Семантичні можливості граматичних форм способу дієслова в сучасній українській літературній мові // Семантика і функції граматичних структур (Збірник наук, праць). - К.: Донецький ун-т., 1991. - с. 19- 36

Оспанова Б. Р.

Ш

Абай атындағы %азҒПУ ф.з.к,

ТвлеубаеваК.Т.

АЭЖБУ ага оқытушы,(Алмати, Қазақстан)

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІІ КОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІНІН РӨЛІ

Мемлекеттік тіл — қді елдің болсын даму қурылымын қалыптастыруда және оның злемдік қауымдастықтағы өзіндік орнын анықтап, нақтылау үдерісінде саяси-экономикалық, саяси-идеологиялық әрі қоғамдық^леуметтас маңызды қызмет атқарады. Қоғам мүшелеріне білім мен ғылым тіл арқылы беріліп, халықта қызмет етеді.

Влемдік ғылым, білім жетістіктері жекелеген ұлтқа қызмет етуі үшін, кез келген ғылым-білімнің бастапқы негізі Ұлттық,тілде, яғни білім алушының өз ана тілінде қалануы керек. Ізбекстан Республикасы өз тәуелсіздігін жариялап, езі алдына дербес егемен ел болғаннан бері мемлекеттік тілді дамытуға аса мән беріліп келеді. Осіресе, еіміздің білім беру жүйесін рггшк негізде қалыптастыруда қазақ тілінің орны мен ролі ерекше. Сол себептен, ел тәуелсіздігінің бастапқы жылдарынан бастап отандық білім ошақтарын қазақ тілінде дамыту басты мәселеге айналды. Ол үшін сан жылдар бойы Қазақстан қоғамының басым кепшілігінің жіті назарында болып келген зрі мемлекеттік маңызды мәселелердің біріне айналған қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе беру мәселесін шешіп алу қажет болды.